

«Писати спогади мені було досить складно...»

Вступне слово упорядниці про історію цієї книжки

Проект перевидання «Спогадів» Надії Суровцової видавництво «Комора» розпочало наприкінці 2023 року. Від першого книжкового видання¹ цих неймовірно цікавих мемуарів минуло вже майже тридцять років, «Спогади» давно перетворилися на бібліографічну рідкість, тож потреба в новій публікації була очевидна. Редакторка Ольга Лилик, ініціаторка проекту, шукала упорядника нового видання. Кілька дослідників, із якими вона контактувала, не могли взятися за цю роботу з різних причин. Коли ж із такою пропозицією звернулися до мене, я, не довго роздумуючи, погодилася. Нагода попрацювати з текстами легендарної авторки, безперечно, приваблювала, а до того ж здавалося, що це не забере надто багато часу — треба лише провести текстологічну звірку й підготувати коментарі та покажчики. Чимало істориків і літературознавців

¹ Суровцова Надія. Спогади / Упоряд. Леся Лук'янова. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.

до цього часу вже опублікували свої розвідки про життя й діяльність Надії Суровцової², частково було опубліковано і її

² Перелік усіх публікацій про Надію Суровцову займає не одну сторінку, тому тут у хронологічній послідовності наведу, на мою думку, найважливіші: Плющ Леонід. Пам'яті Надії Суровцової // Сучасність. 1985. №12. С. 84–90; Падун-Лук'янова Леся. Слово про Надію Суровцову // Березіль. 1992. №3–4. С. 144–149; Дашкевич Ярослав. Надія Суровцова. Нотатки з нотаток // Суровцова Надія. Спогади. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. С. 366–374 (есе передруковане у виданнях книги Я. Дашкевича «Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури» у 2006, 2007 та 2016 рр.); Хорунжий Юрій. Зв'язкова покоління // Хорунжий Юрій. Шляхетні українки: Есеї-парсуни. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2004. С. 185–206; Дойков Юрій. Надія Суровцова. На заслання в Архангельську (1933–1937). Архангельск, 2005. 92 с.; Синицький Петро. «Справа Суровцової — Петренка» 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х — початку 1930-х рр. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Вип. 33. Київ, 2006. С. 166–185; Рубльов Олександр, Синицький Петро. «Я мушу продовжувати свою справу літописця...»: Гулагівська «одиссея» Надії Суровцової 1927–1954 рр. у реабілітаційно-мемуарному контексті // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. Вип. 29. С. 215–282; Рубльов Олександр, Синицький Петро. До історії вітчизняного советофільтства початку 1920-х років: співробітництво Н. Суровцової у часописі «Нова Громада» (1923–1924) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 13. Київ, 2007. С. 197–219; Якименко Людмила. Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 рр.). Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2010. 272 с.; Якименко Людмила, Кривошея Ігор. Надія Суровцова (1896–1985): у пошуках втраченого часу. Умань: Видавець «Сочінський М. М.», 2016. 280 с. (перевидано у 2017, 2019, 2020, 2022 рр.); Матях Ірина. Жіноче обличчя української дипломатії // Зовнішні справи. 2021. № 3–4. С. 42–47; Матях Ірина. Перші жінки на відповідальній посаді в зовнішньополітичному відомстві в Україні й Польщі (Казимира Іллакович і Надія Суровцова) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2024. Вип. 33. С. 271–305.

листування³, що, безумовно, мало допомогти мені швидко виконати взяті на себе зобов'язання.

Проте текстологічна робота виявилася складнішою, ніж я собі уявляла. Уже на початку стало зрозуміло, що для фахової (а отже — якісної) підготовки текстів треба насамперед з'ясувати, що з написаного Суровцовою збереглося й де воно зберігається, дослідити, як мемуаристка працювала над текстами, порівняти різні редакції. Також необхідно було вияснити, які саме тексти лягли в основу попередніх видань «Спогадів». Досить багато таємниць вдалося розгадати завдяки опрацюванню літератури, копійчій праці в архівах і доброзичливій допомозі архівістів. Чимало дало й спілкування з колегами, насамперед із Оленою Сергієнко, головною редакторкою щорічника «Україна. Наука і культура», де вперше у 1990–1993 рр. було надруковано «Спогади» Суровцової⁴, а трохи згодом, у 1996 р., завдяки гурту ентузіастів і тій-таки Олені Сергієнко, «Спогади» вийшли окремою книжкою.

«Писати спогади мені було досить складно», — зазначила Надія Суровцова, коли перші дві частини спогадів було вже написано й розпочалася робота над третьою. До того ж, і зберегти написані тексти стало непростим завданням. Мемуаристка, яку за поглядами можна означити як українську націонал-комуністку, щиро, правдиво й відверто описувала

³ Суровцова Надія. Листи. Кн.1 / Упорядкування, переклад Леся Лук'янова, примітки, іменний покажчик Алла Барінова. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. 704 с.

⁴ Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // Наука і культура. Україна: Щорічник. Вип. 24. Київ, 1990. С. 411–560 (рукопис підготувала до публікації Олена Сергієнко); Вип. 25. Київ, 1991. С. 216–301 (переклад із рос. Тетяни та Олени Сергієнко); Вип. 26–27. Київ, 1993. С. 285–321 (переклад із рос. Лесі Падун-Лук'янової).

радянську дійсність, згадуючи багатьох радянських комуністичних діячів, — і мусила переховувати свої спогади від радянської влади.

Тексти «Спогадів» Надії Суровцової нині зберігаються в двох київських архівах — Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України⁵) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ⁶). В обох архівах є особові фонди Суровцової. В Архіві-музеї це фонд 302, затитулований як «Суровцева (Суровцова) і Калюжний⁷ — українські літературні діячі: Суровцева (Суровцова) Надія Віталіївна (1896–1985), письменниця, перекладач і краєзнавець; Калюжний Дмитро Пилипович (1943 р. н.), журналіст і краєзнавець». Фонд 284 Інституту рукопису має заголовок «Суровцова-Олицька Надія Віталіївна (1896–1985), літератор, перекладач, громадська діячка, діячка міжнародного жіночого руху». Серед матеріалів,

⁵ Аби не обтяжувати читача, далекого від архівної справи, цією офіційною абрєвіатурою, надалі писатиму Архів-музей, натомість посилення оформлюватиму за всіма правилами, тобто вживатиму офіційну скорочену назву архіву.

⁶ Із тих самих міркувань далі в тексті згадуватиметься Інститут рукопису, а в посиланнях — ІР НБУВ.

⁷ В останні роки життя Надії Суровцової в її уманському будиночку квартирував її приятель, уманський робітник, поет і журналіст Дмитро Калюжний. Він опікувався «бабцею» (так він називав Надію Віталіївну), допомагав їй по господарству і в її письменницькій діяльності, разом із Суровцовою приймав гостей. Після смерті Суровцової Дмитро Калюжний передав деякі творчі матеріали, листи та фотографії (свої та з архіву Суровцової) до Архіву-музею. Архівісти долучили їх до фонду Надії Суровцової, виокремивши в опис 2. Відповідно, раніше сформований особовий фонд Надії Суровцової отримав нову назву за іменами вже обох фондоутворювачів.

які перебувають на збереженні в державних архівосховищах, переважають творчі матеріали Суровцової (рукописи та машинописи спогадів, новел, оповідань, статей і перекладів, вирізки з газет і журналів із опублікованими творами, різні чернетки) та її об'ємне листування. Також є різні документи самої Суровцової (архівісти називають їх біографічними матеріалами) й фотографії.

Справжній скарб — автографи «Спогадів» Надії Суровцової — зберігає Архів-музей. Це 9 зошитів формату А4 та А5 і один стосик аркушів формату А4 з саморобною обкладинкою-аркушем⁸. Зошити в колєнкорєвих палітурках або з простими картонними обкладинками, один — узагалі без обкладинки. На обкладинках чи на форзацах або перших сторінках — номери зошитів, заголовки частин «Спогадів», епіграфи, різні імена чи слова «для пам'яті». Текстом сливе в усіх зошитах заповнено обидві сторінки пронумерованих аркушів. Це виразне письмо синім або фіолетовим чорнилом, майже без поділу на абзаци. Текст практично без правок, хіба де-не-де трапляються дрібні помітки чи делікатні виправлення олівцем. На полях часом — назви підрозділів, у деяких зошитах — суцільний текст, без розбивок на підрозділи. Імена іноземців і назви закордонних журналів часто вказано німецькою, англійською, французькою... Перша частина «Спогадів», від дитинства до арешту, — українською, а друга частина, про ув'язнення, перебування в таборах і заслання, — російською. Кілька зошитів датовані. Якщо тексти розкласти за хронологією викладу, то можна побачити, що Суровцова писала свої мемуари не лінійно. На обкладинці першого зошиту зазначено: «9.ХІ.[19]49. Сеймчан, Колима», на інших зошитах — «2.І.[19]59», «VI.[19]59. Умань»,

⁸ Див. ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп.1, спр. 11, 12, 18, 19 (у цій справі 2 зошити), 21, 22, 23, 24, 25.

«Декабрь 1957. Умань». Завершує текст у останньому зошиті дата «11 мая [19]58 г.».

В Архіві-музеї та в Інституті рукопису зберігається чимало написаних рукою Суровцової нарисів чи есе. Практично всі вони містять правки, закреслення, доповнення — одразу видно, що авторка прискіпливо вдосконалювала свої тексти. А наявні автографи «Спогадів» напрочуд охайні. Рівний почерк, одне чи максимум два чорнила в усіх цих багатосторінкових зошитах — немає сумнівів, що в Архіві-музеї зберігаються чистовики, які Суровцова власноруч переписала. Скласти уявлення, наскільки марудною була її робота, можна хіба що за кількома збереженими аркушами з її нотатками до «Спогадів»⁹. Ці кілька аркушів дають можливість уявити, як детально мемуаристка обмірковувала послідовність викладу, записувала імена, які варто було згадати, одним-двома словами фіксувала основні тези, робила бібліографічні нотатки, креслила, підкреслювала, дописувала, переписувала...

Із часом Суровцова — досвідчена друкарка — взялася переписувати «Спогади» на машинці. Вкладаючи між аркушами копіювальний папір (копірку), робила відразу щонайменше три копії. Інколи копірку вклала не тим боком, тож доводилось окремі сторінки передруковувати. Машинописи її мемуарів зберігаються і в Архіві-музеї, і в Інституті рукопису: в Архіві-музеї — перший і другий примірники¹⁰, в Інституті рукопису — третій¹¹. Нечисленні рукописні правки простим олівцем є на першому примірнику, та практично відсутні на другому й третьому (за винятком виправлень помилок у посторінковій нумерації). Мова машинописних копій збігається

⁹ Див. Там само, спр. 20. Нотатки до «Спогадів». 1950-і рр. 16 арк.

¹⁰ Див. Там само, спр. 13, 14, 15, 16, 17, 26, 27, 28.

¹¹ Див. ІР НБУВ, ф. 284, №№ 81, 82, 83, 84, 85.

з мовою автографів: українською переписано першу частину «Спогадів», російською — другу частину.

Проте збережені автографи та машинописні копії не цілком ідентичні. Передруковуючи «Спогади», Суровцова водночас робила незначні корективи в тексті, намагаючись щось уточнити або перефразувати. Імена іноземців і назви закордонних журналів у машинописі першої частини мемуаристка відтворювала вже не іноземними мовами, а українською за фонетичним принципом. Те, що на машинописних копіях стоять ті самі дати, що й на автографах, опосередковано підтверджує: мало місце авторське літературне редагування «Спогадів».

Саме за машинописом, як за пізнішим із наявних авторським редагованим варіантом, подаємо текст «Спогадів» Надії Суровцової в цьому виданні.

«Вечорами сиджу й пишу»

Писати спогади Надія Суровцова почала — важко повірити — ще до свого першого арешту. Дізнаємося про це з протоколу обшуку в харківській квартирі Суровцової по вулиці Максиміліанівській, 19. 29 листопада 1927 р. чекісти вилучили в неї повну валізу паперів — різні посвідчення, довідки, договори, чимале листування, нариси, переклади, наукові статті, рецензії, кіносценарії, архівні й бібліографічні виписки, записники та щоденники... Серед конфіскованого, як зафіксовано у протоколі, були «Мої спогади. [19]23 год» та «Мої спогади [19]24 год», зошит «Враження. [19]24 г. Америка»¹². Ті тексти, очевидно, загинули...

¹² Державний архів Харківської області, ф. Р-6452, оп. 4, спр. 1087 (Архівно-кримінальна справа Петренка Григорія Григоровича та Суровцової Надії Віталіївни), арк. 28–33.